

УДК 930.253(477)"2000/2011"

М. Ю. КУЛІНІЧ*

**АРХІВНА УКРАЇНКА І ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ
КОНТРОЛЮ ЗА ПЕРЕМІЩЕННЯМ КУЛЬТУРНИХ
ЦІННОСТЕЙ ЧЕРЕЗ ДЕРЖАВНИЙ
КОРДОН УКРАЇНИ (2000–2011 рр.):
КОРОТКІ ПІДСУМКИ**

Розглядаються процеси формування та реалізації державної політики щодо вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей крізь призму діяльності Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України, а також здійснюється огляд повернених або переданих в Україну архівних колекцій зарубіжної українки.

Ключові слова: державна політика; культурні цінності; зарубіжна архівна українка; архівні колекції.

Запорукою активного розвитку та функціонування модерної держави є рівень розвиненості її культури, формування національної самобутності, усвідомлення унікальності свого історичного шляху та збереження неоціненної багатовікової спадщини минулих поколінь.

Пройшовши двадцятирічний шлях незалежності, Україна стала активною учасницею міжнародного життя та світового співтовариства і, розвиваючись як держава, продовжує втілювати в життя державну політику, спрямовану на відродження національної пам'яті, збереження та повернення культурного надбання українського народу.

Актуальність дослідження проблеми повернення культурних цінностей зумовлена інтересом громадськості, зацікавленістю науковців та дослідників і, звичайно, державними ініціативами, спрямованими на підвищення рівня міжнародного престижу країни.

Джерельну базу вивчення історії створення та напрямів діяльності Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон становлять законодавчо-нормативні акти, опубліковані публічні звіти та матеріали періодичної преси. На окрему увагу заслуговують матеріали архіву Державної служби контролю, які на початку 2013 року були прийнятий на постійне зберігання Центральним державним архівом вищих органів влади та управління України та зараз перебувають на стадії опрацювання¹.

* *Кулініч Марія Юріївна* – аспірант кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки історичного факультету КНУ ім. Тараса Шевченка.

Історіографія окремих аспектів проблеми представлена працями істориків, правників, мистецтво-, пам'яткознавців, археологів та інших зацікавлених дослідників. Висвітленню реституційного процесу в Україні було присвячено низку статей голови Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей О.Федорука². У працях заступника голови комісії Н.Українець, крізь призму нормативно-правового забезпечення було висвітлено основні тенденції та закономірності державної політики України у сфері реституції культурних цінностей³. Правові аспекти міжнародного співробітництва у галузі реституції архівних фондів та документів досліджував відомий історик та архівіст, член науково-координаційної ради Національної комісії В.Лозицький⁴. Проблеми виявлення архівних документів, вивезених під час Другої світової війни, а також переміщених архівів і спільної культурної спадщини України та Польщі у контексті дослідження зарубіжної архівної україніки висвітлював у своїх публікаціях український історик, архівіст Г.Боряк⁵. Питання формування державних органів України в сфері розшуку та повернення втрачених культурних цінностей розглядає історик та краєзнавець С.Кот⁶. Серед зарубіжних вчених найбільший внесок у вивчення проблеми переміщення культурних цінностей та реституції архівних зібрань у роки Другої світової війни та у повоєнний період зробила американська дослідниця П. К. Грімстед⁷.

Звертаючись до історії створення державної інституції, покликаної сприяти поверненню в Україну її національних скарбів, зазначимо, що перші кроки у цьому напрямі були зроблені ще на початку 1990-х рр., щойно після здобуття державної незалежності. З метою забезпечення збереження національної духовної спадщини Кабінет Міністрів України 28 грудня 1992 р. ухвалив постанову “Про утворення Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей”, якою започаткував нову сторінку в культурній історії країни⁸. Згодом, у 2000 р., Національну комісію було реорганізовано – її правонаступницею стала Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон, утворена згідно з постановою Кабінету Міністрів України № 221 від 7 лютого 2000 р. “Про утворення Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон” (далі – Державна служба контролю)⁹.

Передбачалось, що Державна служба контролю функціонуватиме як урядовий орган державного управління у сфері контролю за вивезенням, ввезенням та поверненням культурних цінностей у складі Міністерства культури і мистецтв.

Основні повноваження, завдання та функції Державної служби контролю були визначені постановою Кабінету Міністрів України від 20 червня 2000 р. “Про затвердження Положення про Державну службу контролю за переміщенням культурних цінностей через держав-

ний кордон України”¹⁰. В межах своєї компетенції Державна служба контролю брала участь у реалізації державної політики в галузі вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей. Завдання та повноваження Державної служби контролю в загальному дублюють завдання і повноваження Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей, окрім пунктів пов’язаних з вивезенням (або тимчасовим вивезенням) та ввезенням культурних цінностей. Державна служба контролю самостійно ухвалювала рішення щодо можливого вивезення культурних цінностей, видавала свідоцтва на право вивезення культурних цінностей, складала переліки культурних цінностей, що вивозяться, а також встановлювала порядок тимчасового вивезення. Окрім цього, разом із Державною митною службою України вона керувала процесом здійснення реєстрації культурних цінностей, що тимчасово ввозяться в Україну, та реєструвала ввезені (тимчасово ввезені) культурні цінності.

Згідно з пунктом 6 “Положення про Державну службу контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України”, призначення на посаду та звільнення голови Державної служби контролю здійснювалось Кабінетом Міністрів України за поданням міністра культури і мистецтв України.

Зазначеним документом визначались також і повноваження голови Державної служби контролю, а саме: керівництво діяльністю Державної служби контролю та персональна відповідальність за виконання покладених на Державну службу контролю завдань; призначення на посаду та звільнення з неї керівників структурних підрозділів, а також інших працівників Державної служби контролю; підписання виданих у межах компетенції Державної служби контролю наказів та організація перевірки їх виконання; затвердження положення про структурні підрозділи Державної служби контролю.

Державна служба контролю за погодженням з міністром культури і мистецтв України була уповноважена утворювати власні територіальні органи. Загалом у період з 2000 по 2011 рр. функціонувало вісім територіальних органів, у складі яких працювали експерти-мистецтвознавці, які здійснювали контроль за переміщенням культурних цінностей в пунктах митного пропуску через державний кордон України. Територіальні відділи контролю діяли у Сімферополі, Одесі, Львові, Києві, Ужгороді, Херсоні, Чернівцях та Дніпропетровську при обласних державних адміністраціях або обласних інспекціях з охорони пам’яток історії та культури¹¹.

Керівниками Державної служби контролю упродовж 2000–2011 рр. були:

1) Федорук Олександр Касьянович (Голова Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міні-

стрів України (1992–1999 рр.), Голова Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України у 2000–2004 рр.);

2) Корнієнко Владислав Вікторович (Голова Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України у 2004–2005 рр., 2007р.);

3) Савчук Юрій Костянтинович (Голова Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України у 2008–2011 рр.)¹².

При Державній службі контролю діяла Міжвідомча рада з питань вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей, яка була тимчасовим консультативно-дорадчим органом Кабінету Міністрів України, утвореним з метою підготовки пропозицій стосовно формування і реалізації державної політики щодо вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей. Головою Міжвідомчої ради був міністр культури і мистецтв України, заступником голови – заступник міністра культури і мистецтв України¹³.

Державна служба, здійснюючи державну політику в галузі переміщення через кордон та повернення в Україну культурних цінностей, розгорнула свою діяльність в семи напрямках. Першим напрямом була розробка нормативно-правової бази у сфері контролю за вивезенням та ввезенням культурних цінностей в Україну. Колективом Державної служби контролю був розроблений проект Закону України “Про внесення змін до Закону України “Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей” (2009 р.). До цього спонукала відсутність чіткого правового механізму реалізації державної політики у цьому питанні та актуальність адаптації української законодавчої бази до міжнародної практики, зокрема до правових норм країн-членів ЄС. Формування територіальних органів та створення мережі Державної служби контролю було наступним пунктом реалізації цієї державної програми. Третій напрям – боротьба із контрабандою (незаконним обігом) культурних цінностей, яка була спрямована на координування діяльності Державної служби контролю з митними та правоохоронними органами України та на збільшення ефективності міжнародного співробітництва з прикордонними до України країнами. Задля цього Державна служба контролю ініціювала проведення щорічних засідань “круглого столу” з питань посилення боротьби з контрабандою культурних цінностей за участю представників Держприкордонслужби, митних та правоохоронних органів, мистецтвознавців та вчених. Засідання відбувались щороку – з 2004 по 2008 рік. Видавнича діяльність, зокрема робота над створенням та виданням “Каталогу культурних цінностей, викрадених із державних музеїв, заповідників, установ та приватних колекцій (1999–2009)”¹⁴, а також публікація звітів Державної служби контролю¹⁵ стали четвертим

напрямом роботи. Не менш важливим аспектом діяльності державного органу контролю було організаційне та матеріально-технічне забезпечення роботи експертної групи, утвореної при Міжвідомчій раді з питань вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей.¹⁶ Особливу увагу Державна служба контролю зосереджувала на міжнародному співробітництві, яке передусім полягало в організації засідань міжурядових комісій: україно-польської та україно-німецької. Так, міжнародний форум “Україна–Польща” відбувся тричі у 2001, 2008 та 2010 рр., а представники української та німецької сторін провели зустрічі у форматі засідань міжнародної комісії у 2003, 2004, 2008 та 2010 рр. та “круглого столу” у 2008 р., що були присвячені культурним цінностям, переміщеним під час та внаслідок Другої світової війни. В рамках міжурядової співпраці у листопаді 2000 р. у Москві відбулась науково-практична конференція з питань співробітництва Росії з державами-учасницями СНД у боротьбі з незаконним обігом культурних цінностей, і тільки у 2010 р. відбулось українсько-російське засідання “Україна–Росія: переміщення культурних цінностей (події, факти, коментарі)”.¹⁷ Слід зазначити, що Державна служба контролю (голова Ю. Савчук) взяла участь у засіданні редакційної комісії ЮНЕСКО з підготовки проекту Конвенції про захист різноманіття культурного змісту та форм художнього самовираження (Франція, 2004 р.)¹⁸, а також в італійсько-українському “круглому столі” “Повернення та збереження культурних цінностей: досвід Італії й України” (2009 р.)¹⁹.

Пріоритетним, сьомим, напрямом була діяльність Державної служби контролю щодо повернення в Україну культурних цінностей. З огляду на це співробітниками Державної служби контролю усі культурні цінності було запропоновано умовно поділити на наступні категорії:

- 1) культурні цінності, вивезені з України внаслідок Другої світової війни;
- 2) культурні цінності української діаспори;
- 3) культурні цінності, які на законних підставах зберігаються у музеях, бібліотеках, архівах інших держав;
- 4) культурні цінності, викрадені і незаконно вивезені за теперішнього часу²⁰.

Складовими елементами усіх чотирьох категорій культурних цінностей є архівні матеріали, які становлять великий комплекс національної спадщини. За сприяння Державної служби контролю упродовж 2000–2011 рр. було передано в Україну близько 150 тис. одиниць архівних матеріалів (архівних документів, друкованих видань, книг, фотознімків, аудіозаписів тощо). Процес повернення та передачі архівних колекцій за кількісними показниками найінтенсивніше відбувався у 2002, 2004 та 2008 рр.

Переважну більшість архівних матеріалів, що надійшли на постійне зберігання до державних установ України, становлять колекції

особового походження, фондоутворювачами яких є відомі науковці та культурні діячі: історик Д. Соловей, поетеса В. Вовк, поет та перекладач М. Орест, літературознавець і театрознавець Ю. Бойко-Блохін, громадський діяч і публіцист П. Харидчак, археолог П. Курінний, художники М. Бутович та Г. Мазуренко, драматург Ю. Косач, журналіст Є. Тендера, письменник В. Коротич, історик-сходознавець О. Пріцак, громадська діячка та журналіст Н. Світлична, поет Л. Лиман, поетеса Л. Українка та родина Косачів, дослідник Ю. Чапленко, архів якого пов'язаний з мистецькою спадщиною художника Ю. Михайліва, родина гетьмана П. Скоропадського тощо.

Крім того, серед переданих в Україну за допомогою Державної служби контролю архівних колекцій були й документи офіційного походження, архівні зібрання установ та організацій, зокрема з архіву та бібліотеки Українського вільного університету в Мюнхені та “Особливого архіву” місії УПА за кордоном. Окреме місце у цьому переліку посідають фотодокументи Центрального кінофотофоноархіву України, які були вивезені під час Другої світової війни і повернені у 2008 р. Федеральним архівом Німеччини (234 од.).

Історичну цінність становлять також й поодинокі документи, такі як оригінал листа П. Скоропадського на ім'я Президента США від 1937 р., переданий Джоном Тезка через Посольство України у США, фотодокументи (копії) похорону С. Петлюри, документи з історії дипломатії періоду УНР (1917–1920 рр.) та біографічні матеріали про Т. Шевченка, які були врятовані відомим архівістом та літературознавцем, засновником Музею-архіву Української вільної академії наук у США В. Міяковським²¹.

Серед переданих зібрань найбільшими за обсягом були архів та бібліотека ініціатора заснування та активного члена організації „Об'єднання лемків Канади” Павла Харидчака, які були передані 2001 р. з Канади (понад 30 тис. одиниць) і нині зберігаються в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України; архів журналіста, ветерана національно-визвольного руху, члена УПА Євгена Штендери, що надійшов з Канади до Центрального архіву вищих органів влади та управління України у 2004–2005 рр. та нараховував понад 50 тис. одиниць зберігання; бібліотека та архів відомого вченого-історика, сходознавця Омеляна Пріцака, який був переданий його дружиною Ларисою Пріцак із США до Національного університету “Києво-Могилянська Академія” у 2007 році (понад 20 тис. одиниць зберігання).

Хронологічні рамки переважної більшості архівних документів – кінець XIX–XX століття, що обумовлюється роками життя та діяльності представників української еміграції, а також періодами існування вищезгаданих установ та організацій.

Українські культурні цінності передавались на Батьківщину із країн Європи (Німеччини, Франції, Чехії, Швейцарії, Словаччини, Росії, Великої Британії, Естонії), країн Північної та Південної Америки (США, Канади, Венесуели, Бразилії) та Австралії. Географія надходжень архівних колекцій співвідноситься із розселенням української діаспори, місцями її компактного проживання у Сполучених Штатах Америки, Канаді, Росії, Федеративній Республіці Німеччина, Угорщині, Великій Британії і Бразилії.

Повертали або дарували Україні культурні цінності як приватні особи (окремі представники української діаспори), так і державні установи, громадські організації і товариства.

Проблема збереження та повернення в Україну культурних цінностей упродовж 2000-х рр. набула актуальності та нового звучання як в урядових, так і наукових колах. Цій проблематиці присвячувались конференції, “круглі столи”, засідання та виставкові проекти, які відбувалися за активної участі співробітників Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон.

У 2011 р. на виконання Указу Президента України від 9 грудня 2010 р. “Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади” Кабінет Міністрів України приймає постанову, якою було ліквідовано Державну службу контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон²². У даний час функції контролю за вивезенням, ввезенням та поверненням культурних цінностей виконує Міністерство культури України.²³

Підсумовуючи результати діяльності Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон (2000–2011рр.), зазначимо, що нею була проведена масштабна робота з пошуку, виявлення, вивчення та передання в Україну національної культурної спадщини. Її наслідком стало суттєве поповнення Музейного фонду та Національного архівного фонду України, останній збагатився на понад 150 тис. одиниць (документів, рукописів, друкованих видань, книг, фотознімків, аудіозаписів тощо). Найбільшу частину надходжень становили документи особового походження. Також важливою була законодавча та наукова активність співробітників Державної служби контролю, видання “Каталогу культурних цінностей, викрадених з державних музеїв, заповідників, установ та приватних колекцій (1999–2009)”, сприяння роботі митних та правоохоронних органів у боротьбі з контрабандою, міжнародне співробітництво України з країнами СНД, Західної Європи та Америки.

Повернені та передані в Україну упродовж останнього десятиліття документи значно збагатили Національний архівний фонд та розширили джерельну базу вивчення багатьох проблем суспільно-політичної та культурної історії України ХХ ст., створили необхідне підґрунтя для

дослідження життя і творчої спадщини цілої низки представників української науки, культури і мистецтва.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 5304, оп. 2.

² Федорук О. Повернення культурних цінностей в Україну – збагачення культурно-мистецької спадщини держави // Особисті книжкові колекції та особові фонди діячів української діаспори в бібліотеках та архівах України: Зб. матеріалів конференції. – К., 2004. – С. 8–13; Федорук О. Національна культурна спадщина – скарбниця народу // Українські культурні цінності в Росії: Археологічні колекції України. – К., 1997. – С. 6–11.

³ Українець Н. П. Державна реституційна політика України у сфері культурних цінностей (1991–2009 рр.) [Текст]: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України Ін-т пол. і етнонаціон. Досліджень ім. І. Ф. Кураса. – К., 2010. – С. 12–14; Українець Н. П. Проблема повернення в Україну культурних цінностей // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2010. – Вип. 19. – С. 284–287.

⁴ Лозицький В. С. Правові засади міжнародного співробітництва в галузі реституції архівних фондів і документів: історія, проблеми, перспективи // Архіви України. – 1997. – № 1–6. – С. 15–22.

⁵ Боряк Г. В. Бременський проект “Доля культурних цінностей, вивезених з СРСР під час Другої світової війни” (ФРН): Камеральні методики і проблеми дослідження історії архівних документів // Повернення культурного надбання України: Проблеми, завдання, перспективи. – К., 1995. – Вип. 6. – С. 251–260; Боряк Г. В. У рамках проекту “Доля українських культурних цінностей, вивезених з України під час Другої світової війни” // Архіви України. – 1993. – № 1–3. – С. 80–84.

⁶ Ком С. І. З історії формування організаційних засад державної політики повернення та реституції культурних цінностей в незалежній Україні // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. (Зб. ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – № 36. – С. 361–371.

⁷ Grimsted Patricia Kennedy. The Fate of Ukrainian Cultural Treasures during World War II: The Plunder of Archives, Libraries, and Museums under the Third Reich // Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas. – 1991. – Bd. 39, № 1. – P. 53–80; Grimsted Patricia Kennedy. Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution / Harvard Ukrainian Research Institute; State Committee on Archives of Ukraine; State Service for the Control of the Transmission of Cultural Treasures Across the Borders of Ukraine. – Cambridge, MA, 2001. – (Harvard Papers of Ukrainian Studies). – 798 p.

⁸ Постанова Кабінету Міністрів України від 28 грудня 1992 № 732 “Про утворення Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей”. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/732-92-п>

⁹ Постанова Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2000 р. № 221 “Про утворення Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон”. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/221-2000-п>

¹⁰ Постанова Кабінету Міністрів України від 20 червня 2000 року № 983 “Про затвердження Положення про Державну службу контролю за перемі-

щенням культурних цінностей через державний кордон України”. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/983-2000-%D0%BF>

¹¹ Врятовані. Збережені. Повернені: До 10-річчя Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон. – К. : Державна служба контролю, 2010. – С. 59–62.

¹² Врятовані. Збережені. Повернені: До 10-річчя Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України. – К. : Державна служба контролю, 2010. – С. 8.

¹³ Постанова Кабінету Міністрів України від 12 січня 2001 р. № 15 “Про утворення Міжвідомчої ради з питань вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей”. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/>

¹⁴ Каталог культурних цінностей, викрадених з державних музеїв, заповідників, установ та приватних колекцій (1999–2009). – К., 2010. – 136 с.

¹⁵ Врятовані. Збережені. Повернені: публічний звіт Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України за 2010 р. – К. : Такі справи, 2010. – 64 с.

¹⁶ *Шкляр С. М.* Реалізація державної політики у сфері контролю за переміщення культурних цінностей // Врятовані. Збережені. Повернені: До 10-річчя Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України. – К. : Державна служба контролю, 2010. – С. 23–31.

¹⁷ Врятовані. Збережені. Повернені: публічний звіт Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України за 2010 р. – К. : Такі справи, 2010. – С. 11–12.

¹⁸ Коротка хроніка діяльності Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України // Врятовані. Збережені. Повернені: До 10-річчя Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон. – К.: Державна служба контролю, 2010. – С. 9–13.

¹⁹ Прес-реліз Центрального державного архіву зарубіжної україніки. Італійсько-український Круглий стіл “Повернення та збереження культурних цінностей: досвід Італії й України”. – Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/News/prg_2009-01-30.php

²⁰ *Білаш П. М.* Основні напрямки державної політики у сфері повернення в Україну культурних цінностей // Врятовані. Збережені. Повернені: До 10-річчя Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України. – К. : Державна служба контролю, 2010. – С. 14–23

²¹ Реєстр культурних цінностей, повернутих в Україну (2000–2009pp.)// Врятовані. Збережені. Повернені: До 10-річчя Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України. – К. : Державна служба контролю, 2010. – С. 34–44.

²² Постанова Кабінету Міністрів України від 28 березня 2011 р. № 346 “Про ліквідацію урядових органів”. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/346-2011-%D0%BF>.

²³ Урядовий портал. Уряд упорядкував зразок свідоцтва на право вивезення культурних цінностей з території України. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/ru/publish/article?art_id=245401347&cat_id=244274160

Рассматривается процесс формирования и реализации государственной политики вывоза, ввоза и возвращения культурных ценностей сквозь призму деятельности Государственной службы контроля по перемещению культурных ценностей через государственную границу Украины, а также осуществляется обзор возвращенных или переданных в Украину архивных коллекций зарубежной украиники.

Ключевые слова: государственная политика; культурные ценности; зарубежная архивная украиника; архивные коллекции.

The author discusses the processes of development and acting of the State policy on the exporting, importing and resumption of the cultural heritage in the light of the activity of the State Service of Control on the Transferring of the Cultural Heritage Across the State Borders of Ukraine, as well as the reviews the archival collections of the foreign Ukrainica returned or transfered to Ukraine.

Keywords: the State policy; the cultural heritage; the foreign archival Ukrainica; the archival collections.